

1975, s. 55; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an* (nşr. Ahmet Vanlioğlu), İstanbul 2005, I, 161-162; Ebûl-Kâsim ez-Zeccâcî, *İştikâku esmâ'illâh* (nşr. Abdülhüseyn Mübârek), Beyrut 1406/1986, s. 113-115; Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Esmâ' ve's-şifât*, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 497, vr. 236^b-237^a; Kuşeyrî, *et-Taḥbîr fi't-tezkîr* (nşr. İbrâhîm Besyûnî), Kahire 1968, s. 71-72; Gazzâlî, *el-Makşadü'l-esnâ* (Fazluh), s. 140-141; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yûn*, s. 613-614; Fahrreddin er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyînât* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Beyrut 1404/1984, s. 300-302; Musa Koçar, "Kur'an'da Velî Kavramı", *Araştırmalar*, V/9-10, Isparta 2003, s. 159-184.

BEKİR TOPALOĞLU

VELÎ

(الولي)

Allah dostu anlamında
bir tasavvuf terimi.

Velî sözlükte "yardım eden, koruyan; yardım edilen, korunan" anlamlarına gelir. Kelimenin çoğulu olan **evliyâ** Türkçe'de tekil anlamda da kullanılır. Kur'an'da Allah'ın evliyasından bahsedildiği gibi şeytanın evliyasından da bahsedilir (Yûnus 10/62; Âl-i İmrân 3/175). Kelime sözlüklerde hem fâil hem mef'ûl mânâsında yer aldığından Kur'an'da Allah müminlerin, müminler Allah'ın; şeytan inkârcıların ve zalimlerin, inkârcılar ve zalimler de şeytanın velîsi olarak zikredilir (el-Bakara 2/257; Âl-i İmrân 3/68; el-Mâide 5/55; el-A'râf 7/196; eş-Şûrâ 42/9). Ayrıca müminler müminlerin ve kâfirler de kâfirlerin evliyasıdır (et-Tevbe 9/71; el-Enfâl 8/73). Kur'an'da geçen **mevlâ** kelimesi velî ile ortak kökene ve aynı anlamlara sahiptir (el-Bakara 2/286; Âl-i İmrân 3/150; el-Enfâl 8/40; el-Hac 22/78; Muhammed 47/11; et-Tahrîm 66/2) (Kur'an'da velî kelimesinin farklı kullanımları için bk. Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "vly" md.). "Mümin kullarına yardım eden, onları koruyan, işlerini gören, onların yakını ve dostu" anlamındaki velî Allah'ın isimlerinden biridir (bk. VELÎ). Allah'ın koruduğu ve yardım ettiği kimseler olarak müminler de Allah'a ibadet etmekle O'nun dostluğunu kazanıp velîsi durumuna gelirler (Kuşeyrî, s. 519).

Mutasavvıflar velîliği genel (velâyet-i âhme) ve özel (velâyet-i hâssa) diye ikiye ayırırlar. Genel anlamda her mümin Allah'ın dostudur ve O'nun velî kuldur. Özel anlamda velîlik ise düzenli, devamlı, kararlı ve ihlâslı bir şekilde ibadet ve kulluk eden, başta peygamberler olmak üzere takvâ sahibi bütün sâlih müminlere mahsustur. Buna ihtisas, istifâ, ictibâ ve istinâ' velâyeti de denir (Kelâbâzî, s. 74). Peygamber-

ler Hakk'ın çok özel kulları ve evliyasıdır; onların vâris ve nâibleri olan evliya da Allah'ın has kulları ve dostlarıdır. Allah'a yakınlık ve dostluk O'na ibadet ve kullukla sağlandığından müminlerin velâyetteki dereceleri amel ve ibadetlerine, ihlâslarına göre farklılık gösterir. Genel velâyet özel velâyete dönüştüğü oranda değer kazanır. Kulun amacı özel velîliğe ulaşmak ve evliyaullah arasına katılmaktır. Fakat her velînin Hakk'a yakınlığı aynı olmadığı için özel velâyetin de pek çok mertebesi ve menzili vardır (Gazzâlî, III, 19-20). Nitekim peygamberler ve sahâbiler arasındaki fazilet farkı da Hakk'a yakınlıktaki farktan kaynaklanır.

Mutasavvıfların özel velâyete hakkında dayandıkları âyet ve hadisler mevcuttur. Kur'an'da ticaret ve alışverişin Allah'ı zikretmekten, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoymadığı kişiler (en-Nûr 24/37), Allah'a verdikleri söze sâdik kalan müminler (el-Ahzâb 33/23), arınmayı seven insanlar (et-Tevbe 9/108) erkek ve kadınları kapsayacak biçimde "ricâl" (erler) kelimesiyle karşılanmış, tasavvuf literatüründe "ricâ-lullah" ve "merdân-ı Hudâ" terkipleriyle özel anlamdaki velîlere işaret edilmiştir. Allah'ın "ibâdî-ibâdünâ" (kullarım-kullarımız) diye nitelediği ve kendisine izâfe ettiği bazı özel kulları vardır ki (el-Bakara 2/186; el-Kehf 18/65) onlar kendilerini şeytanın kolaylıkla etkileyemediği (el-Hicr 15/42, 49; el-İsrâ 17/53), ihlâslı (el-Hicr 15/40; Sâd 38/83), sâlih (et-Tahrîm 66/10), korku ve hüznünden kurtulmuş (ez-Zuhruf 43/68), aralarına katılanların cennete gireceği (el-Fecr 89/29-30), Allah'ın sevdiği ve Allah'ı seven (el-Mâide 5/54), dürüst, takvâ sahibi, sabırlı, tevekkül ve ihsan ehli (el-Bakara 2/195; Âl-i İmrân 3/76, 146, 159; el-Hucurât 49/3) kimseler olarak tanımlanır. Allah ile aralarında dostluk ilişkisi bulunan evliya da bu niteliklere sahiptir (Yûnus 10/62-64).

Bütün evliyanın önderi olan Hz. Peygamber'in ibadet hayatı ve ahlâkının yanı sıra vahiy esnasında yaşadığı mânevî haller ve fîlerin daima göz önünde bulundurdıkları hususlardır. İman, İslâm ve ihsandan bahsedilen Cibrîl hadisine göre (Buhârî, "İmân", 37) "Allah'ı görüyormuş gibi O'na ibadet eden" mânâsındaki ihsan evliyanın hali olarak kabul edilmiştir (Serrâc, s. 22). Kulun önce farzlarla, sonra nâfile ibadetlerle Allah'ın yakınlığını ve sevgisini kazanacağına dair hadiste ise O'nun sevdiği kulunun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olduğu ifade edilir (Buhârî, "Rekâ'ik", 38; İbn Mâce, "Fiten", 16). Allah bu kulunun dileğini yerine getirir,

kendisine sığınması durumunda onu korur. Mutavassıflar velîlik konusunda çoğunlukla bu hadise atıfta bulunurlar. Diğer bir hadise göre Allah'ın öyle kulları vardır ki peygamberler ve şehidler arasında yer almadıkları halde kıyamet günü peygamberler ve şehidler tarafından mevkilerinin takdir edileceği, birbirini seven, nurdan kürsüler üzerinde oturan yüzleri nurlu kimselerdir (*Müsned*, V, 229; Tirmizî, "Zühd", 53, "Şifâtü'l-cennet", 25). Sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn içinde ibadetleri, ahlâk ve irfanları ile tanınan, üstün niteliklere sahip müminler ilk dönemde zâhid ve âbid sıfatlarıyla anılsa da bunlar her zaman Allah'ın evliyası kabul edilmiştir. Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-aşfiyâ'*nda, Süleymî'nin *Tabakâtü'l-şûfiyye'*sinde, Ferîdüddin Attâr'ın *Tezki-retü'l-evliyâ'*nda geçen zâhid, âbid, nâsik, kurrâ, sûfi ve mutasavvıfların ortak noktası evliya zümresi arasında yer almaktadır.

Tasavvuf kaynaklarında evliya çeşitli isim ve lakaplarla nitelenmiştir. Kelâbâzî evliyaya gureba, fukara, seyyâhîn, nürîyye, Suriye'de cûiyye (açlar), Horasan bölgesinde şikeftiyye (mağarada yaşayanlar) gibi isimler verildiğini kaydeder (*et-Ta'arruf*, s. 21; Serrâc, s. 527). Velîler için kullanılan diğer başlıca isimler şunlardır: Ehlullah, iyâlullah, ârif, ehl-i ma'rifet, muhakkik, ehl-i hakikat, muhib, ehl-i mahabbet, âşik, abdal, bûdelâ, vâsıl, ehl-i vuslat, safî-asfiyâ, hakîm-hükemâ, ahyâr, nükabâ, ebrâr, şüttâr, kutub, şeyh, mürşid, gavs, üstat, mürebî, mürid, sâlik, derviş, ehl-i abâ, sâfiyye, mutasavvife, mütekâşşife. Türkçe'de genellikle evliya zümreleri için "eren, ermiş, hak erenler" gibi kelimeler kullanılmıştır. Türkistan ve Tataristan'da evliyaya "işân" ve "ata" denir. Kuzey Afrika'da ise genellikle "mevlâ-mevlâye, seyyid-sîd, sâlih-sulehâ" diye anılırlar.

Ebû Nuaym el-İsfahânî evliyanın ayırt edici niteliklerinden bahseder. Buna göre kendisiyle karşılaştığında Allah'ı hatırlatan, zorluklara ve musibetlere katlanan, az yiyecek yetinen, giyimine önem vermeyen, dünya ziynetine aldanmayan, Hakk'ın yarattığı varlıklar üzerinde tefekküre dalıp ibret alan, Allah ile olan ahbine sadık kalan, O'na sevgiyle bağlanan, ibadetlerini eksiksiz yapan, kul hakkını gözetken, "yakın"leri sayesinde dağları delen, denizleri yaran, yüzü suyu hürmetine yağmurlar yağdırılan, insanların ihtiyaçlarına yardım eden, ihlâslı, faziletli ve adaletli, içi hüznülü, yüzü mütebessim kimseler evliyadır (*Hilye*, I, 5-10). Velîlerin diğer bir özelliği de

VELÎ

dualarının makbul olmasıdır. Süfînin bütün mânevî gücüyle Hakk'a yönelip O'ndan bir şey talep etmesine "himmet" denir. Bir hadiste, "Üstü başı perişan, hor ve hakir görülen bazı insanlar vardır ki onlar yemin ederek, 'Allahım, şunu şöyle yap!' diye bir talepte bulunsalar talepleri gerçekleşir" buyurulmuştur (Müslim, "Birr", 138; Tirmizî, "Menâkıb", 54). Velînin bedduası da aynı derecede etkilidir. Hayatta iken yaptığı dualarla ve himmetiyle insanlara faydalı olan evliyanın bu özelliği tasavvuf inancına göre vefatından sonra da devam eder, buna "tasarruf" adı verilir.

Firâset, basiret ve keşf sahibi olmak evliyanın en önemli özelliklerinden kabul edilir. Zorluklara katlanıp sabreden ve Allah'tan korkan velînin kalbine Hak tarafından bir nur (furkân) verilir (el-Enfâl 8/29). Velî bu nur ile hakkı bâtıldan, doğruyu yanlıştan ayırt eder, rabbini bu nur sayesinde tanır. Buna yakın nuru denir (Sülemî, s. 32, 72, 100). Sezgisi kuvvetli ve tesbitleri isabetli velîler "hâddü'l-firâse" diye nitelendirilir. Firâset sahibi olabilmek için gözü haramdan, nefsi şehvetten korumak, kalbi murakabe ile, bedeni sünnete sarılmakla sağlamlaştırmak ve haram lokmadan kaçınmak şarttır (Kuşeyrî, s. 483). Dualarının kabul edilmesi ve firâsetleriyle doğru tesbitlerde bulunmaları evliyanın kerameti sayılır. Keramet Allah'ın lutfuyla evliyadan zuhur eden olağan üstü hallerdir, ancak keramete gereğinden fazla önem verilmesi tasavvufta sakıncalı görülmüştür. İstikamet (ahlâkî dürüstlük) kerametten üstündür. Zira keramet nefsin, istikamet Allah'ın istediği şeydir (a.g.e., s. 441). İlk zâhid sûfîler ve muhakkik âlimler kevnî-hissî kerametlerden ziyade mânevî-ilmî kerametleri önemsemiştir. Velîlerin okuma yazma bilmesi şart değildir; sahâbe ve tâbiînin çoğu ümmî olduğu halde evliya idi. Bâyezîd-i Bistâmî üstadı Ebû Ali es-Sindî'ye farzları yerine getirecek kadar din bilgisi öğretir, ondan da saf hakikatleri ve tevhidi öğrenirdi (Serrâc, s. 255, 401). Bununla birlikte örnek alınan evliyanın Kur'an ve Sünnet'i, sülûkün usul ve şartlarını bilmesi şarttır. Nitekim İbn Haffîf, "Şeyhlerimizden Hâris el-Muhâsibî'yi, Cüneyd-i Bağdâdî'yi, Ebû Muhammed Ruveyymî'yi, İbn Atâ'î'yi ve Amr b. Osman el-Mekkî'yi örnek alın; zira onlar ilim sahibi sûfîlerdir; geri kalanları da kendi halleriyle baş başa bırakın" demiştir (Kuşeyrî, s. 73).

Bir müminin velî olduğunu kendisinin bilip bilemeyeceği konusunda çeşitli görüşler vardır. Bazılarına göre velî müteva-

zi kimsedir. Kendisinden bir keramet zuhur etse bile bunun Allah'ın mekri olabileceğinden korkar, sonundan da endişe eder (a.g.e., s. 502). Bazılarına göre ise bir müminin kendisinin velî olduğunu bilmesi mümkündür. Bir kimseye Hak tarafından velâyetini tasdik eden bir haber gelirse o kimse velîliğine inanır. Âlemde Allah'tan başkasının bilemeyeceği velîler de vardır. "Velîlerim kubbelerimin altındadır, onları benden başkası bilemez" rivayeti uyarınca Allah bu velîleri mahremiyet kubbelerinin altında gizlemiştir (Necmeddîn-i Dâye, s. 226, 242, 379, 543). Bir velînin halinin daha sonra değişip değişmeyeceği, velâyetini kaybedip etmeyeceği hususunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür (Kuşeyrî, s. 666). Velâyette istikamet üzere bulunmak esastır. Bazı sahâbilerin daha sonra irtidat etmeleri ve Bel'am b. Bâurâ'nın durumu velâyetin kaybedilebileceğine örnek gösterilir. Velâyet kavramı Şiâ'da siyasî ve ruhanî mahiyette olup genellikle Hz. Ali ve onun soyundan gelenlerle sınırlandırılmıştır. Ehl-i sünnet'e mensup mutasavvıflar ise on iki imamın velîliğini kabul etmekle birlikte velâyeti bütün müminleri kapsayacak şekilde geniş tutmuşlardır. Tarikatların bir kısmı Hz. Ali'yi, bir kısmı Hz. Ebû Bekir'i velîlerin başı saymıştır. Silsilesi Hz. Ömer'e ve Osman'a ulaşan tarikat kolları da vardır.

Ebû Süleyman ed-Dârânî, Ahmed b. Ebû'l-Havârî, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, Ebû Saîd el-Harrâz, Cüneyd-i Bağdâdî, Hallâc-ı Mansûr gibi ilk dönem sûfîleri nübüvvet-velâyet ilişkisine değinmekle birlikte konu hakkında ilk müstakil eser Hakîm et-Tirmizî'nin *Hatmü'l-evliyâ*'dır. Nübüvvetle velâyeti karşılaştıran Hakîm görüşleriyle kendisinden sonraki sûfîleri etkilemiştir. Vahye mazhar olmuş peygamberin şahsında velâyet nübüvvetin Hakk'a yönelik yüzü, nübüvvet velâyetin halka yönelik yüzüdür. Bu sebeple velîliğin nebîlikten üstün olduğu ileri sürüldüğünde Hz. Peygamber'in Hakk'a dönük yüzü olan velâyetinin halka dönük yüzü olan nübüvvetinden üstünlüğü kastedilir. Her nebî ve resul Allah'ın yakını ve sevgili kulu anlamında velî iken her velî nebî ve resul değildir. Velîler nebîlerin ancak vârisleri ve nâibleridir. Nebîler hem Cebrâil aracılığıyla hem doğrudan doğruya Allah'tan vahiy alırken velîler sadece ilhama mazhar olurlar. Nebî ismet (günah işlememe) sıfatıyla muttasıf iken velî Allah tarafından günaha girmekten korunduğu için mahfuzdur. Nebînin mucizesi, velînin kerameti vardır.

Velî bu niteliklere nebîye tam anlamıyla bağlandığı ve onu örnek aldığından dolayı sahip kılınmıştır. Velî Allah'ın (el-Bakara 2/257), nebî kulun sıfatıdır. Nebîliğin sonu vardır, velîliğin sonu yoktur (Hakîm et-Tirmizî, s. 394; Hücvîrî, s. 265-303; İbnü'l-Arabî, *Fuşûş*, s. 135; Şa'rânî, I, 18; İsmail Fenni, s. 220).

Hakîm et-Tirmizî ve bazı Mağrib mutasavvıflarının savunduğu, evliyanın bidâyetinin enbiyanın nihayeti olduğu görüşünü yorumlayan Alâüddeve-i Simnânî'ye göre şeriat itibarıyla velîlerin başlangıcı nebîlerin sonudur, ancak tarikat itibarıyla velîlerin sonu peygamberlerin başlangıcıdır. Bir sâlik ne kadar çaba harcarsa harcasın varabileceği son mertebe nübüvvetin bidâyetidir. Dolayısıyla nebî mutlak anlamda velîden üstün olmakla birlikte onun velâyet yönü nübüvvet yönünden üstün kabul edilmiştir. Tirmizî'ye göre son nübüvvet (hatmü'n-nübüvve) ve son nebî (hâtemü'l-enbiyâ) olduğu gibi son velîlik (hatmü'l-velâye) ve son velî de (hâtemü'l-evliyâ) vardır. Son nebî olan Hz. Muhammed'den sonra başka bir peygamber gelmeyecektir, ancak velîler kıyamete kadar gelebilir. Nitekim Resûl-i Ekrem vefat ettiğinde ümmeti içinde kırk siddik vardı. Bunlar onun Ehl-i beyt'i ile vârisleriydi. Bir velî vefat edince yerini başka bir velî alır. Arz bunlar sayesinde varlığını sürdürür. Kıyamet yaklaştığında Allah hâtemü'l-velâyeye pâyelerini lutfettiği bir velî gönderir, bu velî hâtemü'l-evliyâ ve seyidü'l-evliyâdır (Hakîm et-Tirmizî, s. 344). Son velîden maksat evlîlerin en üstünü ve en mükellem olanıdır; velâyete mührü onun elindedir. Bu mertebeye ulaşan her Allah dostu hâtemü'l-evliyâ vasfıyla nitelenir. Yine Hakîm et-Tirmizî'ye göre hâtemü'l-evliyâ olan Hz. Muhammed evliyanın başıdır. Ondan sonra Hz. Ebû Bekir ve Ömer gelmektedir (a.g.e., s. 364, 366). Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî hâtemü'l-evliyâ mertebesinin kendilerine verildiğini ima ederler (Muhammed b. Münevver, tür.yer.; Affîf, s. 312).

Tasavvuf tarihinde, peygamberlerden bazılarının bazılarına üstünlüğüne dayanarak (el-İsrâ 17/55) velîlerin de birbirine üstünlükleri konusuna dikkat çekilmiştir. Bir velîde dinî ve ahlâkî fazilet, mânevî hal diğer niteliklerine göre daha belirgin ve baskın olabilir. O velî bu özelliğiyle diğerlerinden daha üstün kabul edilir. Meselâ hakikatleri resmetme ve fenâ haliye Bahâeddin Nakşibend, kuvvetli tasarrufta bulunması ve imdada yetişmesiyle Ab-

dükkâdir-i Geylânî, ilim ve feyziyle Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî, olağan üstü haller göstermesi ve fütüvvetiyle Ahmed er-Rifâî, merhamet ve şefkatiyle Ahmed el-Bedevî, cömertliğiyle İbrâhim ed-Desûkî, irfan ve kemaliyle Muhyiddin İbnü'l-Arabî, muhabbet ve aşkıyla Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, gaybet ve mahviyet haliyle Şehâbeddin es-Sühreverdî, vecd ve cezbe haliyle Necmeddîn-i Kübrâ öne çıkan sûfilerdir (Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, s. 19). Velîler Allah'ın isimlerinden birine mazhar olmakla da birbirinden ayrılır. Mesele Allah'ın şekûr ismine mazhar olan bir velî çokça şükreder ve Abdüşşekûr ismini alır.

Bâyezîd-i Bistâmî'ye göre velîlerden bir kısmı ârif, bir kısmı âbidir. Ârif velîlerin mertebesi daha yüksektir (Sülemî, s. 71). Bâyezîd-i Bistâmî gibi bazı velîlerde sekr hali, Cüneyd-i Bağdâdî gibi velîlerde sahv hali galiptir (Hücvîrî, s. 230-235). Birincisi şüttâr, ikincisi ebrâr tarikidir. Hakk'ın kendilerine emanet ettiği mânevî halleri ve ilâhî sırları gizli tutan velîlere "ümenâ" denir. Hal ve sırlarını ifşa eden velîler tasarrufu cezasını görürler. Bazı velîlerin tasarrufu sadece kendileriyle sınırlıdır; bunlardan az sayıda insan faydalanabilir; velîliği umumi ve mutlak olanından ise çok sayıda insan yararlanır. Tasavvufu velâyetin başlangıcı talepte bulunmak, ortası sülûk makamlarının gerektirdiği hallerle halenmek (telvîn), sonu ise ilâhî huzurda sâbitkadem olmaktır (temkin). Necmeddîn-i Kübrâ'ya göre telvîn, temkin, tekvin derecesinde bulunmaları yönünden velîler arasında fark vardır. Tekvin derecesindeki velîye "seyyâr" adı verilir. Nefsinden sıyrılıp Hak'ta fâni olduğundan bir şeyi var kılmak onun mazharından gerçekleşir. Allah neyi irade ederse ancak onu irade eder (*Fevâ'ihu'l-cemâl*, s. 82-87, 89-93). Muhyiddin İbnü'l-Arabî velîleri dört sınıfa ayırır: Nebîler, siddîklar, şehidler, sâlihler (*el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, II, 33). Siddîk iman nuru ile Allah'a ve resulüne inanan kişidir. Nebîlikle siddîklık arasında başka bir makam yoktur. Şehidlerden maksat Allah'ın yakınlığını kazanmış, Hakk'ın huzurunda bulunan velîlerdir. Nebîlik salâh ile başlar ve salâha varır; bundan dolayı her nebî Allah'tan sâlihlerden olmayı dilemiştir.

Velîler arasında yer alan ukalâ-i mecânî (akıllı deliler), buhlûl (pehlûl) ve meczuplar da tasavvuf tarihinde önemli bir yer tutar. Yarı akıllı, yarı deli olmaları sebebiyle dünyada işlerini göremeyen bu velîler şer'î hükümlere uymakla yükümlü değildir. Zira mükelîfiyette akıl şarttır; bu-

na rağmen evliya sayılmışlardır (İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 102). İbn Haldûn'a göre velîlik Allah'ın bir lutfudur, onu dilediğine verir (*Şifâ'ü's-sâ'îl*, s. 107). Tarikatta meczuplar başkalarını irşad etme yetkisine sahip değildir. Üveysiler diye bilinen velîler zümresinin zâhirde bağlandıkları bir müşşidleri yoktur. Bunlar Veysel Karanî gibi doğrudan Hz. Peygamber'in ruhanîyetinden terbiye görmüşlerdir (Ferîdüddin Attâr, s. 29; Ma'sûm Ali Şah, II, 48-53). Bir sâlikin vefat etmiş bir şeyhten terbiye alması da mümkündür. Bâyezîd-i Bistâmî'nin Ca'fer es-Sâdık'ın, Ebû'l-Hasan el-Harakânî'nin Bâyezîd-i Bistâmî'nin ruhanîyetinden terbiye aldıkları kabul edilir.

Tasavvuf kaynaklarında çeşitli velî gruplarının sayılarından, görevlerinden ve görev yerlerinden bahsedilmiştir. Kutub (bir), imâmân (iki), evtâd (dört), abdal (yedi veya kırk), nükabâ (on iki), nücebâ (sekiz), havâri (bir), emîn (bir), ümenâ, recebiyyûn (kırk), melâmîler, ahfiyâ, mestûrân, mektûmân, ahyâr (300), ebrâr (yedi), efrâd, sâlihân, meczûbân ve muhaddesûn bunların başlıcalarıdır. Tasavvuf tarihinde bu konu hakkında en ayrıntılı bilgileri İbnü'l-Arabî vermiştir (*el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, I, 198-379; II, 7-52). Üçler, yediler ve kırklar Türkçe'de en çok bilinen evliya gruplarıdır. Velîlerin öldükten sonra da tasarruf sahibi olduklarına inanıldığından İslâm âleminin belli başlı şehirlerini koruyan velîlerin bulunduğu kabul edilir. Konya'da Mevlânâ, Ankara'da Hacı Bayram-ı Velî, Bursa'da Emir Sultan, İstanbul'da Aziz Mahmud Hüdâyî, Kayseri'de Seyyid Burhâneddin Muhakkik-i Tirmizî bunlardan dır.

Literatür. Velîlerin hayat hikâyelerine, yaşam tarzlarına ve düşüncelerine dair "tabakâtü's-sûfiyye", "tezkiretü'l-evliyâ" vb. başlıklarla pek çok eser yazılmıştır. Sülemî, sûfilerin öncülere olup ibadet ve zühd hayatı ile tanınan sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîni anlatmış, bunların evliya olduğunu söylemiş (*Tabakât*, s. 1) ve eserine Zünnûn el-Mısırî ile başlamıştır. Hâce Abdullah-ı Ensârî *Tabakâtü's-şûfiyye*'de, Abdurrahman-ı Câmî *Nefehâtü'l-üns'te*, Ali Şîr Nevâî *Nesâyimü'l-mehabbe*'de, Kuşeyrî *er-Risâle*'de, Ferîdüddin Attâr *Tezkiretü'l-evliyâ*'da ana hatlarıyla Sülemî tabakatını takip etmiş, eserlerinde ilk âbid ve zâhidlere yer vermemiştir. Ebû Nuaym *Hilyetü'l-evliyâ*' ve *tabakâtü'l-aşfiyâ*'da aşere-i mübeşşereden itibaren 800 kadar evliyaya yer verir (I-X, Kahire 1351-1357/1932-1938). *Sahâbeden*

Günümüze Allah Dostları adlı eserin (I-X, İstanbul 1995) ilk yedi cildi *Hilyetü'l-evliyâ*'nın tercümesidir. İbnü'l-Cevzî *Şifâtü's-şafve*'de Ebû Nuaym'ın eserini özetlemiş ve bazı velîleri eklemiştir (Halep 1969; Beyrut 1979). Şa'rânî'nin *eş-Tabakâtü'l-kübrâ'sı* (*Levâkihu'l-envâr fi tabakâtü'l-aşfiyâ*) (I-II, Kahire 1954), Muhammed Abdürraûf el-Münâvî'nin *el-Kevâ-kibü'd-dürriyye fi terâcimi's-sâdeti's-şûfiyye*'si (Kahire 1938) ilk dört halifeden başlar. Hücvîrî *Keşfü'l-ma'hcûb*'da aynı usulü takip eder (Tahran 1338).

Belli coğrafi bölgelerde ve belli zamanlarda yaşayan evliyaya dair eserler de yazılmıştır. Bunlardan Hint alt kıtası evliyalarını anlatan bazı eserler şunlardır: Dârâ Şükûh, *Sefînetü'l-evliyâ*' (Kanpûr 1883) ve *Sekinetü'l-evliyâ*' (Tahran 1344 hş.); Mîrhord, *Siyerü'l-evliyâ*' (Delhi 1302); Şah Veliyullah ed-Dihlevî, *el-İntibâh fi selâsili evliyâ'illâh* (Delhi 1311); Gulâm Server Lâhûrî, *Hzâzinetü'l-evliyâ*' (Leknev 1873). Mağrib evliyasına dair eserlerden bazıları da şöylece sıralanabilir: Bâdisî, *el-Makşadü's-şerîf ve'l-menze'u'l-laîf fi't-târif bi-şulehâ'i'r-Rif* (nşr. Saîd Ahmed A'râb, Rabat 1402/1982); İbnü'z-Zeyyât et-Tâdilî, *et-Teşevvûf ilâ ricâli't-tasavvuf* (Rabat 1984); İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs* (Rabat 1973); Abdullah b. Abdülkâdir Telid, *el-Mu'trib bi-meşâhiri evliyâ'i'l-Mağrib* (Rabat 2000). Suâd Mâhir Muhammed'in *Mesâcidü Mısır ve evliyâ'ü's-şâlihîn* adlı bir eseri vardır (I-V, Kahire 1981). Sudan, Hicaz ve Yemen velîlerine dair Peter Malcolm Hatt'ın *el-Evliyâ ve's-şâlihîn ve'l-İslâm fi's-Sûdân*'ı (Beyrut 1936), Abdullah Muhammed Habeshî'nin *eş-Şûfiyye ve'l-fukahâ' fi'l-Yemen*'i (baskı yeri yok, 1976), *Hicaz ve Yemen Evliyaları* (İstanbul 2004) sayılabilir.

Osmanlı tarihine ve ulemâ biyografileriyle ilgili kaynaklar yanında doğrudan evliyaya dair eserlerde Anadolu, Balkanlar, Hicaz ve Kuzey Afrika'da yetişmiş velîler hakkında bilgi verilmektedir: Taşköprizâde, *eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniyye* (İstanbul 1985) ve zeyilleri (İstanbul 1989); Lâmiî Çelebi, *Nefehât Tercümesi* (İstanbul 1980); Âşikpaşazâde, *Tevârih-i Âi-i Os mân* (İstanbul 1332); Neşrî, *Cihannümâ* (Ankara 1949-1957); Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârih* (I-II, İstanbul 1279-1280); Âfî Mustafa Efendi, *Künhü'l-ahbâr* (Kayseri 1997); Mahmud Kefevî, *Ketâ'ibü a'lâmi'l-aşfiyâ* (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 630); Münîrî Belgradî, *Silsiletü'l-mukarrebîn* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali

VELÎ

Paşa, nr. 2819/3); Köstendilli Süleyman Şeyhî, *Bahrü'l-velâye* (İstanbul 2007); Harîrîzâde, *Tibyânü vesâ'ili'l-hakâ'ik* (Süleymaniye Ktp., Fâtih [İbrâhim Efendi], nr. 430-432); Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (I-IV, İstanbul 1308-1316); Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (I-III, İstanbul 1333-1342); Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (I-V, İstanbul 2006); Ahmed Sâfi Bey, *Sefînetü's-sâfi* (Süleymaniye Ktp., Mikrofilm Arşivi, nr. 2096); Sâdik Vîcdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye* (İstanbul 1338-1341); Hocazâde Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ* (İstanbul 1325, 1327) ve *Hadikatü'l-evliyâ* (İstanbul 1318-1320); Hüseyin Ayyansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmî'* (I-II, İstanbul 1281).

Anadolu ve Rumeli evliyalari hakkında modern dönemde yazilan bazı eserler de şunlardır: Nezihe Araz, *Anadolu Evliyalari* (İstanbul 1958), *Bati Anadolu ve Rumeli Evliyalari* (İstanbul 2003); M. Necati Bursalı, *İstanbul ve Anadolu Evliyalari* (I-II, İstanbul 1986); Hüseyin Piroğlu, *Evliyalari Yatağı Anadolu* (Ankara 1992); *Türkiye Gazetesi Evliyalari Ansiklopedisi* (I-X, İstanbul 1992-1993); *Uluslararası Dünya Eren ve Evliyalari Kongresi Bildirileri* (Ankara 1998); Ethem Cebecioğlu, *Allah Dostlari: 20. Yüzyil Türkiye Evliya Menâkıbi* (I-III, Ankara 2001). Belli şehirlerdeki evliya da ir yazilan bazı eserler şöylece sıralanabilir: Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensup Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihin ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli* (İzmir 1324); Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi* (I-II, İstanbul 1330-1332; III-IV, 1927-1935); M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu Evliyalari* (Kastamonu 1957); Aysel Akan, *İstanbul Evliyalari* (İstanbul 1968); Necati Seçkin, *Edirne Evliyalari* (İstanbul 1971); Hasan Turhan, *Bursa Evliyalari ve Tarihi Eserleri* (Bursa 1982); Mehmet Silay, *Hatay Evliyalari* (Antakya 1989); Ayhan Yalçın, *İstanbul Evliyalari* (İstanbul 1996); Mehmet Şemsettin Ulusoy, *Bursa Dergâhlari: Yâdigâr-ı Şemsî* (Bursa 1997); Ali İzzet Efendi, *Çorum Evliyalari* (Çorum 2002). Kadın evliyalari la ilgili eserler: Sülemî, *Zikrû'n-nisveti'l-müte'abbidâti's-şûfiyyât* (Kahire 1993); Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîrû'n-nisâ* (I-II, İstanbul 1294-1295); Cevad Nurbahş, *Zenân-ı Sûfi* (London 1363); Margaret Smith, *Bir Kadın Sufi: Râbia* (İstanbul 1991); Süleyman Uludağ, *Sûfi Gözüyle Kadın* (İstanbul 1995); Mustafa Özdemir, *Hazret-i Râbia ve Kadın*

Evliyalari (İstanbul 2006); Bekir Şişman, *Kadın Evliyalari Menkıbeleri* (İstanbul 2009); Nurettin Gemici, *17. Yüzyilda Kadın Evliyalari* (İstanbul 2010). Bazı tari katlara mensup meşâyih hakkında yazilan eserler de vardır. Nakşibendiyye'ye dair Fahreddin Ali Safî *Reşehât-ı 'Ay-nü'l-hayât* (Tahran 1977), Mevleviyye'ye dair Sâkıb Dede *Sefîne-i Nefise-i Mevleviyyân* (Kahire 1283), Halvetiyye'ye dair Cemâleddin Hulvî *Lemezât-ı Hulviyye* (İstanbul 1993), Kâdiriyye'ye dair Mehmed Rifat Efendi *Nefhatü'r-riyâzi'l-âliyye* (İstanbul 2007), Bayramiyye'ye dair Sarı Abdullah Efendi *Semerâtü'l-fuâd* (İstanbul 1288) adlı eserleri kaleme almıştır. Velilerin daha çok kerametlerinin anlatıldığı menâkıbnâme ve velâyetnâme türü eserler de evliya da ir başvuru kaynaklarındadır (bk. MENÂKIBNÂME).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, V, 229; Hakîm et-Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ'* (nşr. Osman İsmâil Yahyâ), Beyrut 1965, s. 344, 364, 366, 394; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 22, 255, 401, 527; Kelâbâzi, *et-Ta'arruf*, s. 21, 74; Sülemî, *Tabakât*, s. 1, 32, 71, 72, 85, 100, 255; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 5-10; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 61, 73, 441, 483, 502, 519, 666; Hücürî, *Keşfü'l-mağcûb*, Tahran 1338, s. 230-235, 265-303; Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*, Kahire 1358/1939, III, 19-20; Ahmed-i Câmî, *Miftâhu'n-necât* (nşr. Ali Fâzıl), Tahran 1347 hş., s. 171-201; *Ünsü't-tâ'ibîn* (nşr. Ali Fâzıl), Tahran 1368 hş., s. 232-246; Muhammed b. Münvever, *Esrârü't-tevhîd* (nşr. Zebîhullah Safâ), Tahran 1348 hş., s. 18, 248, 311, 348, 350; Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ'* (nşr. Muhammed İstî'lâmî), Tahran 1346 hş., s. 29; Necmeddin-i Kübrâ, *Fevâ'ihu'l-cemâl ve fevâ'ihu'l-celâl* (nşr. F. Meier), Wiesbaden 1957, s. 82-87, 89-93; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Kahire 1293, I, 198-379; II, 7-52; a.m.f., *Fuşûş* (Affî), s. 135; Necmeddin-i Dâye, *Mirşâdü'l-'ibâd* (nşr. M. Emîn Riyâhî), Tahran 1365 hş., s. 226, 242, 379, 543; İbn Haldûn, *Şifâ'ü's-sâ'il*, s. 107; a.m.f., *Mukaddime*, Beyrut 1967, s. 102; Şarânî, *el-Yevâkîf ve'l-cevâhir*, Kahire 1305, I, 18; Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, *Câmî'u'l-uşûl*, Kahire 1298, s. 19; İsmâil Fenni [Ertuğrul], *Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin-i Arabî*, İstanbul 1928, s. 220; Ebü'l-Alâ el-Affî, *et-Taşavvuf: es-Şevretü'r-rûhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1963, s. 312; Ma'sûm Ali Şah, *Tarâ'ik*, I, 104-174; II, 48-53; Abdülmuhsin el-Hüseynî, *el-Ma'rife 'inde'l-Hakîm et-Tirmizî*, Kahire, ts. (Dârü'l-kâtibi'l-Arabî), s. 165; Abdülhüseyn Zerrinküb, *Cüstücü der Taşavvuf-ı İrân*, Tahran 1369 hş., s. 49-55; Reşad Öngören, "Osmanlı Tarih Araştırmaları İçin Kaynaklar", *Gümüşluden Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa* (haz. Hasan Basri Öcalan), İstanbul 2003, s. 174-188; Musa Koçar, "Kur'an'da Velî Kavramı", *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, V/9-10, Isparta 2003, s. 159-184; B. P. Fenton, "Yahudi Mistisizmi ve İslâm Tasavvufunda Evliyâ Hiyerarşisi" (trc. Salih Çift), *Ulû İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI/2, Bursa 2007, s. 369-391; Hamid Algar, "Awliâ", *EI*, III, 119-120.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

VELİAHT

(ولي العهد)

Bir hükümdarın kendisinden sonra tahta geçmek üzere belirlediği kişi.

Sözlükte "bir işi üstlenen kimse, sahip" anlamındaki *velî* ile "antlaşma, yükümlülük" anlamındaki *ahd* kelimelerinden meydana gelen *velî-ahd* (*veliyü'l-ahd*) "bir yükümlülüğü üstlenen, taahhüt eden kimse" demektir. Terim olarak halife ve hükümdarların kendilerinden sonra tahta geçmek üzere belirledikleri kişileri ifade eder. Veliht terimi "veliyü ahdî'l-müslimîn" (müslümanların yönetim sorumluluğunu üstlenen kişi) teriminin kısaltılmış biçimidir. Velihtlar hükümdarın oğlu veya kardeşi olabileceği gibi hânedanın diğer mensupları arasından da seçilebilirdi. Abbâsî Halifesi Me'mûn'un Ali er-Rizâ'yı veliht tayin etmesi örneğinde görüldüğü gibi bunun istisnalarına da rastlanmaktadır.

Hilâfet veya saltanatın veraset yoluyla belirlenmesi usulünü ilk defa, oğlu Yezîd'i kendine veliht yapan Emevî Devleti'nin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân uyguladı. Daha sonra Yezîd de aynı uygulamayı sürdürdü ve oğlu Muâviye'yi veliht tayin etti. II. Muâviye'nin veliht belirlemeden görevden ayrılması ile ortaya çıkan siyasî kriz, Câbiye toplantısında Emevî ailesinden Mervân b. Hakem'in halifelige ve aynı aileden Hâlid b. Yezîd b. Muâviye ile Amr b. Saîd el-Eşdak'ın velihtliğe getirilmesiyle çözüldü. Daha sonra bu velihtları azleden Mervân b. Hakem, oğulları Abdülmelik ile Abdülazîz'i sırayla kendisine veliht tayin etti. Mervân'ın ardından gelen Ömer b. Abdülazîz dışındaki Emevî halifelerinin tamamı bu uygulamayı devam ettirdi ve oğulları yanında bazan da kardeşlerini velihtliğe getirdi. Bir isyan sonucu iktidarı ele geçiren III. Yezîd ve II. Mervân dışındaki Emevî halifelerinin hepsi bir önceki halife tarafından veliht tayiniyle bu makama oturdu.

Abbâsîler'de de bir iki istisna dışında bu uygulamanın sürdürülmesi İslâm dünyasında verasete dayalı hilâfetin iyice yerleşmesiyle neticelendi. Me'mûn, bu uygulamaya karşı çıkıp Ali evlâdından İmam Ali er-Rizâ'yı kendisine veliht tayin ettiyse de Ali er-Rizâ halifeden önce vefat etti. Daha sonra Me'mûn'un veliht tayin ettiği kardeşi Mu'tasım-Billâh halifelik makamına geçti. Halife Vâsik-Billâh oğlunu